

УДК 811.161.2-112(092)
DOI: 10.31891/2415-7929-2021-21-23

ФАРІОН І. Д.
Національний університет «Львівська політехніка»

СВЯТОСЛАВ КАРАВАНСЬКИЙ «ПРО РЕСТАВРАЦІЮ НАЦІОНАЛЬНИХ РИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

У статті вперше досліджено лабораторію «реставрації національних рис української мови» на основних мовних рівнях у працях сучасного українського мовознавця-класика Святослава Караванського, що заклав основи сучасної теорії та практики культури мови.

Ключові слова: національні риси української мови, гіперпуризм, денаціоналізація, лінгвоцид, етноцид, гібридизм, мова окупанта, «сталінська ярижка».

FARION D.
Lviv Polytechnic National University

SVIATOSLAV KARAVANSKYI «ON THE RESTORATION OF NATIONAL FEATURES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE»

The article for the first time investigates the language laboratory of «restoration of national features of the Ukrainian language» at the main language levels in the works of modern Ukrainian linguist-classicist Sviatoslav Karavanskyi (1920-2016), who laid the foundations of modern theory and practice of language culture.

He managed to do the impossible: despite 30 years spent behind the wires of Soviet concentration camps and 37 years in exile in the USA, he preserved and published specific «national features of the Ukrainian language». This led to significant processes of de-Sovietization of the Ukrainian language and the formation of the linguistic and national consciousness of post-Soviet Ukrainians. His works on the problems of language culture and spelling became the basis of the linguistic and national revival of the early 90s of the twentieth century.

S. Karavanskyi introduced into the sociolinguistic space the basic interdisciplinary terms, such as denationalization, linguicide, ethnocide, hybridism, the language of the occupier, and Stalin's yaryzhka. From the perspective of these terms, he revealed the tragedy of the destruction of the distinctive features of the Ukrainian language at all language levels and outlined ways to restore it.

He turned the preserved and restored language norm, in contrast to the «artificial pseudo-Ukrainian Koine», into a national ideology as an indispensable condition for the revival of the Ukrainian state itself. This is really a maintenance of the Ohienko's line in our linguistics, when the researcher outgrows the very object of his studies, reaching the highest horizons of serving his culture at the cost of his own life. The national features of the Ukrainian language restored by S. Karavanskyi became the basis for the decolonized theory of language culture and the specific practice of its use.

Key words: national features of the Ukrainian language, hyperpurism, denationalization, linguicide, ethnocide, hybridism, the language of the occupier, «Stalin's yaryzhka».

Постановка проблеми. Минуло 100 літ від дня уродин мовознавця і суспільно-політичного діяча Святослава Караванського (24.12.1920 – 17.12.2016). Майже столітній шлях пройшла ця героїчна і нескорена людина, що зуміла за 68 років примусового й віддаленого перебування від батьківщини через радянські репресії та видворення з країни зберегти канон української мови. Йому вдалося зробити неможливе: крізь бетон понад 30-х років радянських концтаборів і 37-х років американської еміграції винести питомі «національні риси української мови» на широкий світовий огляд. Це спричинилося до суттєвих процесів дерадянзації української мови та формування мовно-національної свідомості пострадянських українців. Його праці з проблем культури мови та правопису стали основою мовно-національного відродження початку 90-х років ХХ століття.

Аналіз останніх джерел. Праці з культури мови Святослава Караванського ще не були об'єктом окремого мовознавчого дослідження. Хіба в передмові Лариси Масенко до розвідки мовознавця «Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я» зауважено, що це дослідження «є свого роду аналізом і класифікацією мововживчих процесів, що їх зазнала українська мова в УРСР» [1, с. 3].

Мета дослідження – розкрити авторську лабораторію «реставрації національних рис української мови» на всіх мовних рівнях (крім правописного) крізь призму показових термінів денаціоналізація, лінгвоцид, етноцид, гібридизм, мова окупанта, «сталінська ярижка».

Виклад основного матеріалу. Основні свої праці з питань культури мови як «реставрації національних рис української мови» мовознавець створив на еміграції, в Америці, в місті Дентоні (там було «дешевше усамостійнитись») [2, с. 216] упродовж 37-х років (1979–2016 рр.): «Якби не мовна практика діяспори, було б важко і в Україні підносити питання про реставрацію національних рис української мови» [3, с. 115]. Відтак українське мовознавство отримало показовий корпус відродженого правдивого нормування нашої мови, що зазнала безпрецедентної асиміляції та дискримінації на всіх мовних рівнях – від правопису, фонетики, морфології, лексики до синтаксису: «Крім калічення писемної мови, перехід на новий правопис супроводжувано ще й лексичним суржикуванням. Цілу низку властивих українцям лексичних одиниць було

вилучено як націоналістичні. Практично це означало припинення розвитку мови: замість самобутніх українських форм нова мовна практика орієнтувала українців на запозичення й запровадження російських форм» [3, с. 107].

Цей «припинений розвиток мови» і проscribeвані мовні одиниці розкрито у низці праць: «Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики» (1994, 2-ге вид. 2009), «Пошук українського слова, або боротьба за національне „Я“» (2001), «До зір крізь терня, або хочу бути редактором» (2008), «Книга-журнал одного автора» (2010), «Звідки пішла єсть московська мова або шила в мішку не сховаєш» (2012), «Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України» (2016). Усі ці праці присвячені лексико-семантичній, морфолого-синтаксичній та фонетико-правописній «реставрації» її національних рис, а також соціолінгвальним характеристикам: «...процес деукраїнізації української мови іде. Його задумано у високих кремлівських кабінетах: знищено знавців української мови, на високі мовознавчі пости поставлено кадри типу «чим можу служити?», здійснено видання «нормативних» словників української мови, мета яких дезорієнтувати наступні покоління українців, змусити їх забути свою матірню мову і визнати штучне псевдоукраїнське койне за українську мову» [4, с. 6].

Якщо в орадянській та поневоленій Україні носії української мови примусово віддалялися від її джерел, то в С. Караванського на далекій американській еміграції відчуття самобутності української мови не лише не пригасло, а навпаки, здійнялося ще з більшою силою. Як зауважує мовознавець: «Цілком закономірно, що втікачі, які опинилися у вільному світі за межами диктату, як могли, зберігали ті риси української мови, що стали суб'єктом викоринення в УССР» [3, с. 7].

Не випадково першу працю, що видана в Україні, заманливо названо «Секрети української мови» (1994) у загальноприступному жанрі науково-популярної розвідки «з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики». Це, без сумніву, був вибух мовної правди (дескрипції і прескрипції) в доглибно зрадянській українській мові: «треба повернути українське обличчя самій українській мові», що зазнала «брутального калічення та «інтернаціоналізації» [3, с. 6]. Ця праця практично збіглася в часі з уже класичним доробком О. Сербенської «Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити» (1993) та монографії Н. Бабич «Основи культури мовлення» (1990) – вони разом стали підмурівком відновленого канону культури сучасної української літературної мови, звільненої від навалі російськомовної інтерференції.

Проте саме праця С. Караванського як людини націоналістичних поглядів та понад 30-тилітнього в'язня радянських концтаборів мала приголомшливу силу викриття тогочасної мовної брехні з вичерпним терміном *новоязу*. Вона творила з відновленої мовної норми національну ідеологію, що було нагальною потребою в час відроджуваної Української Держави: «...факти денаціоналізації, лінгвоциду, етноциду – це реальні факти історії, і, засуджуючи їх, світ має визнати ліквідацію цих фактів – національне відродження – невід'ємним правом асимільованих народів. <...> Відроджена держава духово пограбованого народу має надати цьому народові право на національне відродження» [3, с. 6]. Політичний діяч, літератор і мовознавець чи не вперше в гуманітарному просторі України на початку 90-х років вживає показові політичні терміни *лінгвоцид* та *етноцид*, за якими варварське винищення українців Москвою не лише в XX столітті. С. Караванський заявляє, що «потрібно критично переглянути всі сучасні мовні канони», орієнтуючись на народну творчість у неспотворених записах, на мову класиків, на лексикографічні джерела, видані до погрому українства [3, с. 7–8], водночас звертає увагу на персоналістичний чинник у насильній перекодифікації української мови: «...репресії 30-х років проти української інтелігенції спинили незалежний розвиток української мови. Настали часи диктату. Норми української мови розробляли не українські науковці, а партійні боси – кагановичі й постішеви, – диктуючи мовні канони стероризованим мовознавцям. Сотні й тисячі українських культурних діячів (і серед них – провідних мовознавців) було знищено» [3, с. 7].

Водночас, дбаючи про очищення української мови від радянського намулу, мовознавець зауважує на шкідливому явищі *гіперпуризму* та «профанації» – про «передавання куті меду під час стилістичної обробки текстів», коли під категорію суржику підпадає питома українська лексика – жертва гіперпуризму на зразок *слів пустиня, болільник, замдиректора, просьба* і навіть *вибачаюся*, у вживанні вигаданої форми *Запорозька Січ* замість слушної, за мовознавцем, *Запорізька Січ* [3, с. 123–128; 1, с. 89, 91]. Це дуже цікава дискусійна лектура для системних мовних аргументів, коли треба навчитися обґрунтовано захистити право того чи того слова на побутування в мові з огляду на його системні зв'язки (синтагматичні і парадигматичні), походження, історію, стилістичне використання і палітру значень.

Крім того, праця зберігала неабияку доступність викладу матеріалу, що виводило її на широкі кола українського суспільства поза звичне філологічне гетто. Написано її за Шевченковим принципом: «без золота, без каменю, без хитрої мови», тобто доступно, відкрито, цікаво, переконливо. Таким способом, у супереч упередженням звинуваченням, доведено інформативність нашої мови, що міститься в її sprужинених висловах: «коротший вираз несе більше інформації, ніж вираз довший», що доводить автор на зіставних українсько-російських прикладах: «Чекай аж я скажу» / «Жди до тех пор, пока я не скажу» та ін. [1, с. 96–98].

Якщо у розділі «Де починається суржик?» йдеться про фонетичну асиміляцію на рівні вимови звуків та наголошення слів зі словничком відродженого наголосу (було *додатний* стало *додатний*; помилково

пом'якшувати кінцевий **р**: *чизмарь, лікарь* та ін.; правильно не наголошувати дієслівні склади **ет, ем, им, ит**: *перейдемо, сміється*; наголошені префікси: *подушка, розвідка* та ін. [1, с. 9–19], то в другому розділі «Здається, що таке слова?» йдеться про лексичний склад нашої мови з уваги

на образність лексики, коли «слова несуть у собі образ реальної дійсності», як наприклад, у назвах місяців (*жовтень*), квітів (*чорнобривці*), назвах ігор (*копаний м'яч*) та ін.;

на стислість і місткість лексичного вжитку (*а втім, а не тим не менше; довілля – навколишнє середовище, осідок – місце перебування, підбивати підсумки – підсумувати*) [1, с. 37–30].

Скалічені питомі українські форми мовознавець образно називає «неоковирними динозаврами – кальками, живцем здертими з російської мови» на зразок відмінений – треба скасований, відстоювати – треба обстоювати що, обставати за чим, від холери, від голоду – треба з холери, з голоду та ін. [3, с. 89–92].

Особливу увагу зосереджено начебто на запозичених *росіянізмах*, як наприклад *обуза*, проте зіставний лексикографічний аналіз свідчить, зокрема словник П. Білецького-Носенка, що це слово запозичено російською мовою саме з української, себто «появився процес зворотної інтеграції російської лексики до української мови» [3, с. 40]. С. Караванський зауважує на винятковій соціолінгвальній ознаці ХХ століття – втручання влади у внутрішню структуру мови, чого досі не практикував жоден окупант: «...переслідуючи українську мову, царський уряд не втручався до українського культурного процесу: царат не визнавав української мови і не цікавився, як українці творили своє наречіє.

Ця ситуація змінилася після революції. Визнавши українську мову *де юре*, большевицька влада, починаючи з 30-х років ХХ ст. стала брутально втручатися до українського культурного процесу. Контроль за українською мовою перебрали партійні боси, добираючи і вишколюючи відповідні мовознавчі кадри» [3, с. 41]. Так, зокрема, під російський стандарт підігнано слова *Бесарабія* (треба *Басарабія*), *сентименти* (треба *сантименти*) та ін.

Неабиякі багатства вибирав мовознавець на противагу до активних дієприкметників на зразок *вважаючий* (замість *могутній*), *галопаюча інфляція* (замість *нестримна*), *зростаюча смертність* (замість *щоразу більша*), зауваживши, що «форми *галопаючий, температуруючий, розмовляючий* нашої мові не властиві. Це слова-покручі. Письменники ХІХ ст. – творці літературної мови – обходилися без таких форм. <...> А прищеплена окупаційним режимом практика калькування і далі розширює ці форми в Україні» [3, с. 51].

Ще ширше мовознавець розкриває цю проблему в монографії «Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я», називаючи вживання активних дієприкметників теперішнього часу ахіллесовою п'ятою багатьох авторів та звертає увагу на потребу заміни активних дієприкметників у термінології: «Розвиток цивілізації вимагає доцільних запозичень з будь-якої мови, в тому й числі з російської, але не можна толерувати запозичень, які карикатурно звучать. Візьмим вираз «постійно діюча комісія». Нащо тут слово діюча? Хіба не досить сказати «постійна комісія?»» [1, с. 153–171], а також у праці ««Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України» (2016) [1, 49–75].

У книзі «До зір крізь терни, або хочу бути редактором» наголошує, що активні дієприкметники – це тональність іншої мови, а змішування тональностей – «це вже гібрид, а не чиста порода. Мої ж рекомендації саме для любителів чистих порід» [6, с. 8]. Виняткове почуття гумору автора спонукає до прецікавої методичної рекомендації для надто брикливих у небажанні уникати активних дієприкметників: «Наведені рекомендації лише для тих, хто хоче звільнитися від пут усталених запозичених стилів. Кого ж ці пута не муляють, може й далі гуляти по буфету, як казали в Одесі» [6, с. 86].

З огляду на це, автор фрагментарно вдається до екскурсу в історію української мови, зокрема її зовнішньої історії – заборон українського слова у ХVІІІ столітті, що також призвело до її зрушень у фонетичній системі: «...давню літеру **ѣ** вимагали читати як **є**, замість **і**. Цей колоніальний науковий шаблон не втратив свого значення і в незалежній Україні, бо деякі мовознавці й навчальні заклади і далі підходять до історії української мови через призму антиукраїнських царських указів ХVІІІ ст.» [1, с. 99–101].

Підсумковою працею з питань «реставрації національних рис української мови» стало його дослідження з метафоричною та яскравою назвою «Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України» (2016), де автор сучасну українську мову посттоталітарного українського суспільства називає «сталінською ярижкою», що цілеспрямовано нащипована «ідіотизмами», себто «словами-покручами» як наслідку вилучення з української мови питомих рис і запровадження рис «мови окупанта». Ці «ідіотизми» охоплюють всі мовні рівні: від топонімів (*Бровари* треба *Броварі*, *Лубни* треба *Лубні*, *Ромни* треба *Ромен*), відтак морфологічних форм антропонімів (*Гочара* треба *Гончаря*), безособового пасиву (*було накладено табу* треба *накладено табу*), ненормативних активних дієприкметників теперішнього та минулого часу (*блокуючий* треба *блокувальний*, *непримиримий* треба *непримиренний*), дієслівного керування (*спитатися в кого* треба *кого*, *вчитися чому* треба *чого*), прийменникове вживання, правильне лексико-семантичне вживання, наголос та ін. [5, с. 11–199].

Висновки. Отже, формулюючи основне завдання перед післягеноцидним мовознавством як «реставрацію національних рис української мови», С. Караванський заводить у соціолінгвальний простір базові міждисциплінарні терміни *денаціоналізація, лінгвоцид, етноцид, гібридизм, мова окупанта*,

«сталінська ярижка». Крізь призму цих термінів він розкрив трагедію знищення самобутніх ознак української мови на всіх мовних рівнях та накреслив способи її віднови.

Збережену й відновлену мовну норму, на противагу до «штучного псевдоукраїнського койне», він перетворив в національну ідеологію як незамінну умову відродження самої української держави. Це насправду продовження огієнківської лінії в нашому мовознавстві, коли дослідник переростає сам об'єкт своїх студій, виходячи на найвищі обрії служіння своїй культурі ціною власного життя. Реставровані від С. Караванського національні риси української мови стали підґрунтям для деколонізованої теорії культури мови та питомої практики її вживання.

Література

1. Караванський С. Пошук українського слова, або, Боротьба за національне «Я». Серія «Платону це б сподобалось...». Київ: Видавничий центр «Академія», 2001. – 233 с.
2. Караванський С. Лист до Героя пера – Марії Матіос. Листи, статті, інтерв'ю і таке інше. Львів, 2013. 219 с.
3. Караванський С. Секрети української мови: науково-популярна розвідка з додатком словничків репресованої та занедбаної української лексики». Київ: Кобза, 1994. 152 с.
4. Караванський С. Кукіль чи пшениця. Літературна Україна. 2005. 8 вересня. С. 6.
5. Караванський С. Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України. Львів: БаК, 2016. 222 с.
6. Караванський С. До зір крізь терни або Хочу бути редактором. Львів: БаК, 2008. 118 с.

References

1. Karavanskyi S. Poshuk ukrainskoho slova, abo, Borotba za natsionalne «Ja». Seriiia «Platonu tse b spodobalos...». Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademiia», 2001. – 233 s.
2. Karavanskyi S. Lyst do Heroia pera – Marii Matios. Lysty, statyi, interv'iu i take inshe. Lviv, 2013. 219 s.
3. Karavanskyi S. Sekrety ukrainskoi movy: naukovopopuliarna rozvidka z dodatkom slovnychkiv represovanoi ta zanedbanoi ukrainskoi leksyky». Kyiv: Kobza, 1994. 152 s.
4. Karavanskyi S. Kukil chy pshenytsia. Literaturna Ukraina. 2005. 8 veresnia. S. 6.
5. Karavanskyi S. Idiotyzmy stalinskoi yaryzhky u derzhavnii movi Ukrainy. Lviv: BaK, 2016. 222 s.
6. Karavanskyi S. Do zir kriz terny abo Khochu buty redaktorom. Lviv: BaK, 2008. 118 s.